

LITERATŪRA

CHRISTIANI, L. 1934: La chronologie des papes, des origines à Pie XI. *Tu es Petrus. Encyclopédie populaire sur la papauté*, Paris: Librairie Bloud et Gay, 491–529.

KUDZINOWSKI, Cz. 1977: *Indeks-słownik do „Daukšos Postilė“ 2*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.

LEBEDYS, J. 1955: *Simonas Stanevičius*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.

MACIŪNAS, V. 1997: *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje*, Vilnius (leidykla nenurodyta).

PALIONIS, J. 1967: *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius: Mintis.

SUBAČIUS, G. 1998: *Žemaičių bendrinės kalbos idėjos*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Juozas Karaciejus

Gauta 2001 12 06

Lietuvių kalbos institutas

Antakalnio g. 6, 2055 Vilnius, Lietuva

VYTAUTAS SIRTAUTAS, REGINA PETKEVIČIENĖ, ČESYS GRENDĖ,
RINKTINIAI KALBOTYROS STRAIPSNIAI

[Šiauliai:] Šiaulių universiteto leidykla, 2001, 288 p.

2001 metais Šiaulių universiteto Lietuvių kalbos katedros profesoriui Vytautui Sirtautui suėjo 80 metų, o docentams Reginai Petkevičienei ir Česiiui Grendai – po 70. Visi trys jie apie 40 ar daugiau metų dirba toje pat Šiaurės Lietuvos aukštojoje mokykloje (anksčiau tai buvo Šiaulių pedagoginis institutas) ir kartu su kolegomis parengė šimtus lietuvių kalbos ir literatūros, tūkstančius pradinį klasių pedagogikos ir metodikos bei kitų specialybių mokytojų, parašė ar sudarė ne po vieną mokomąją knygą studentams, vadovėlių aukštosioms mokykloms (V. Sirtautas ir vidurinėms mokykloms), paskelbė po šūsnį mokslo, metodikos ir kalbos populiariamųjų straipsnių, aktyviai dalyvauja mokslinėse konferencijose.

Sukaktuvių proga sumanytai sumestinei knygai iš savo rašinių aruodo po žiupsnelį straipsnių parinko patys autoriai ir, kaip pasakytą redaktorių kolegijos pasirašytoje pratarmėje, kai kuriuose straipsniuose ką ne ką dar pataisė ar patikslino. Knygą sudarė universiteto Lietuvių kalbos katedros vedėjas prof. K. Župerka, į redaktorių kolegiją, be jo, įėjo Humanitarinio fakulteto dekanė doc. G. Kačiūškienė (pirmininkė) ir universiteto prorektorius doc. J. Paabrėža.

Kiekvieno kalbininko dalis knygoje pradedama gražia brandaus amžiaus nuotrauka ir šiltai perteiktu gyvenimo aprašymu. Prof. V. Sirtautą skaitytojams pristato prof. K. Župerka, doc. R. Petkevičienė – doc. G. Kačiūškienė, o doc. Č. Grendą, daug metų buvusį Šiaulių pedagoginio instituto Lietuvių kalbos katedros vedėju, – doc. J. Švambarytė. Po to dedama kiekvieno autoriaus daugiausia kalbos mokslo darbų rinkiniuose įvairiu metu skelbtų straipsnių. Dalys baigiamos kalbininkų darbų bibliografijomis (prof. V. Sirtauto įdėti 1999 m. atskira knygele išleistos bibliografijos rodyklės papildymai ir 1998–2000 m. darbai). Bibliografijas sudarė Mokslinės Šiaulių universiteto bibliotekos Bibliografijos skyriaus vedėja R. Jakutienė. Tokia yra kalbamos knygos sandara.

Toliau apžvelgiami į knygą sudėti kalbininkų straipsniai.

Leidinyje pateikta vienuolika įvairios tematikos ir nevienodo pobūdžio prof. V. Sirtauto straipsnių bei straipsnelių. Pirmas įdėtas publicistinis Atgimimo metais išleistoje knygoje *Kokia tautos kalba* (Vilnius, 1990) išspausdintas straipsnis „Kalba kaip poezija“. Straipsnyje reiškiamus jausmus ir mintis tarsi apkabina du kraštiniai sakiniai – pirmas (*Isiklausyk, kaip šventoji kalba tau šnabžda amžinai nesibaigiančių dainą: „Nepamiršk manęs!“* – p. 8) ir paskutinis (*Būkime verti savo kalbos!* – p. 11).

Straipsnyje „Tarnybinių kalbos dalių klasifikacijos kriterijai“ iš antros mokslo darbų rinkinio *Filologija ir metodika* knygos (1995) glaustai priminti kalbos dalių skyrimo pamatai, parodytas vienas kitas įdomus jų taikymo atvejis. Plačiausiai, kaip pasakyta ir straipsnio antrašte, sustota prie tarnybinių kalbos dalių. Prielinksnių ir jungtukų skyrimas kalbininkui didesnių rūpesčių nekelia, tad jie aptarti trumpai. Tiesa, abejoti galima dėl net spaudos būdu išryškinto ir kelis kartus pakartoto, nereto ir kitų kalbininkų darbuose, teiginio, kad prielinksniai reikalauja linksnio. Ar tikrai, būdami tarnybiniai žodžiai, jie gali reikalauti savarankiško žodžio lyties? Greičiau linksniui (ir apskritai savarankiškam žodžiui) reikia prielinksnio tam tikroms reikšmėms reikšti, ir prielinksnis padeda linksniui (rečiau kitam žodžiui ar lyčiai – prieveiksmiui, padalyviui, pusdalyviui) tai daryti. Šitaip galvojant, lyg ir mažiau lieka straipsnyje minimų neaiškumų dėl su prieveiksmiais vartojamų prielinksnių statuso (p. 14). Tačiau daugiausia vietos šiame straipsnyje skirta dalelytei, kaip sunkiausiai identifikuojamai kalbos daliai (p. 15). Dalelytės esančios painiojamos su prieveiksmiais (p. 15), keblu esą skirti jas nuo jungtukų ir net nuo jaustukų (p. 16). Aptariama keletas pavyzdžių (*dar, vėl, vos; kaip, tartum*) ir prikišama gal labiau ³DŽ, taip pat *Lietuvių kalbos gramatikai* ir kitiems leidiniams dėl pasitaikančių tų žodelių vertinimo (ir vadinimo) nevienodumų. Vietomis net papeikiami tų nevienodumų darytojai, pavyzdžiui, sakoma, kad „Nepatogu, kai tie patys kalbės reiškiniai skirtingai traktuojami įvairiuose (net tös pačios įstaigos leidžiamuose) darbuose“ (p. 13). Bet kai kalbama apie nepakankamai aiškiai atsiskyrusius dalykus, kai tas skyrimasis tebevyksta tyrėjų bei vartotojų akyse (ir straipsnyje pripažįstama, kad dalelių „požymiai yra gana blankūs“, p. 19), nevienodas tų pačių dalykų suvokimas ir pateikimas, rodos, neturėtų labai stebinti bent jau mokslo žmonių. Ir nesvarbu, ar jie dirba vienoje, ar skirtingose įstaigose. Juk turbūt visi supranta, kad prievartinis ar ir savanoriškas vienodumas veda tik į minčių ir paties mokslo sąstingį (tai nereiškia, kad čia būtų teisinami apsirikimai, netikslumai ar nepaaiškinami nevienodumai). Kol mokslas gyvas, tol netrūks nevienodo tų pačių dalykų supratimo ir tokių aiškinimų. Tad reikia visiškai sutikti su baigiamąja šio straipsnio mintimi, kad „vertėtų tuos dalykus dar kruopščiau tirti, nes esti ir pereinamųjų atvejų“.

Pastaruosius porą dešimtmečių V. Sirtautas kiek labiau yra atsidėjęs vadinamosios teksto lingvistikos dalykams, su bendradarbiais parašė pirmą tos krypties lietuvišką vadovėlį vidurinėms mokykloms *Teksto paslaptys* (Vilnius, 1995). *Rinktiniuose kalbotyros straipsniuose* taip pat geriausiai pristatyta ši profesoriaus interesų kryptis – pagreta įdėti keturi 1982 ir 1997–1998 metų skelbiniai („Teksto sintaksė ir vientisinio sakinio analizė“, „Bendrieji teksto teorijos klausimai“, „Iš teksto teorijos“ bei „Lokacija ir tekstas“). Juose paliesta nemaža, teksto lingvistikos teorijos dalykų, ne vienas glaustai, o kai kurie (pavyzdžiui, lokacijos) ir platėliau pagvildyti, paaiškinti kai kurie specialieji terminai. Tų terminų, net labai retų, ypač skolingų, šiuose straipsniuose vartojama nemažai. Dalies jų, tevartojamų nelietuviškuose kai kurių užsienio kalbininkų darbuose ir dubliuojančių įprastus kitus terminus, lietuvių kalbotyrai tikriausiai nė

nereikia. Tiesa, V. Sirtautas sakosi sąmoningai vartojąs po kelis terminus, jo manymu, „tai padės skaitant literatūrą kitomis kalbomis, be to, neaišku, kuris iš jų įsitvirtins“ (p. 21). Gal kartais ir gali padėti kokiam svetima kalba skaitančiam žmogui (jei jam ateitų į galvą informacijos ieškoti ne tos kalbos žodynuose ar kitokiuose leidiniuose, o lietuviškai parašytame straipsnyje), tačiau lietuviškam tekstui aiškumo tokia vartoseną neprideda. Užuoat pažėrus po porą ar keletą skirtingų terminų (kad ir iš nežinojimo, kuris įsigalės), svarbiau būtų kurti darnią paties tyrinėtojo supratimu grindžiamą terminų sistemą.

Straipsnyje „Šitas medis vadinasi ąžuolas“ (iš 1993 m. *Gimtosios kalbos* žurnalo) atsiliepiama į vienoje mokyklinio vadovėlio recenzijoje įdėtą konstrukcijos *vadinasi tiesioginiai sakiniai* taisyrmą (= *vadinami tiesioginiais sakiniiais*) ir argumentuotai ginamas tokios rūšies pasakymų sangražinis veiksmažodis ir vardininkas.

Į leksinių žodžių reikšmių kitimo kryptis (visuma → dalis, bendroji sąvoka → dalinė sąvoka, daiktas → ypatybė ir kt.) žvilgtelėta straipsnelyje „Žodžių reikšmės ir jų kitimas baltų kalbose“ (paskelbtas leidinyje „Vakarų baltų kalbos ir kultūros reliktai“, Klaipėda, 2000, kn. 3). Čia platus ir sudėtingas mokslo dalykas, galima sakyti, tik pajudintas, pateikti, paties autoriaus žodžiais, tik reikšmių kitimo apmatai (p. 75). Pradžiai gerai ir tai. Labai reikėtų tokio pobūdžio tyrinėjimų neužmesti, toliau juos gilinti ir plėtoti.

Žvalgomoju būtu galima laikyti ir straipsnį „*Kūnas, siela* ir kitos sąvokos“ (iš knygos *Kūnas lietuvių kultūroje*, Šiauliai, 2000). Čia, be kitų dalykų (pavyzdžiui, minčių iš filosofijos istorijos), mesta akis į žodžių, reiškiančių „kūnas“, „dvasia“, „siela“ ir „vėlė“, reikšmes ir vartoseną įvairiose kalbose bei jų etimologiją. Kaip žinoma, du iš tų žodžių (*dvasia* ir *siela*) paprastojoje kalboje yra susipynę, tačiau kaip religijos terminai juodu aiškiai skiriami, tai gerai matyti ir iš tų žodžių aiškinimo ³DŽ (plg. *dvasia* „5. mitologijoje, religijoje ir idealistinėje filosofijoje – bėkunė, dievinama esybė, būties tvarkytoja“ ir *siela* „3. relig. nematerialus, nemirtingas žmogaus pradai, teikiantis kūnui gyvybę ir atsiskiriantis nuo jo mirštant“). Straipsnyje remiamasi tuo žodynu, bet abi reikšmės per klaidą yra priskirtos žodžiui *dvasia* (p. 88).

Be minėtųjų, įdėta pora ne kalbotyros straipsnių. Tai iš ketvirtos *Acta Paedagogica Vilnensia* knygos (1997) perspausdintas straipsnis „Stasys Šalkauskis – mokslinio darbo metodikos pradininkas“ ir jau minėtame *Vakarų baltų kalbų ir kultūros reliktų* leidinyje skelbtas straipsnis „Kaip mokytis kalbų“. Apskritai imant, mąslaus kalbininko V. Sirtauto straipsniai yra įdomūs skaityti, nors vietomis kiek fragmentiški, galėtų būti geriau išdailinti. Jie kelia minčių, skaitant ne vienur kyla noras su autoriumi pasiginčyti, parūpsta ką plačiau pasiaiškinti ar patikrinti. Tuo jie itin naudingi, nes prisideda prie skaitytojo ir paties mokslo žengimo į priekį.

Visi penki doc. R. Petkevičienės straipsniai buvo paskelbti 1977–1999 m. moksliniuose periodiniuose kalbotyros leidiniuose (*Kalbotyra, Filologija ir metodika, Filologija* ir *Linguistica Lettica*) ir visuose juose tiriami įvairių tipų atvirieji pradiniai nesandūrinių lietuviškų žodžių¹ skiemenys. Nuodugniai su daugybe skaitinių duomenų, pateiktų tekste ir gausiose lentelėse, šiuose straipsniuose išnagrinėti #CV-, #CCCV-, #CCVC_R, #CCVC_R ir #CVC_R tipų pradiniai žodžių skiemenys, remiantis antrame *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* leidime sudėtais dviskiemeniais lietuviškais žodžiais ir dviskiemenėmis jų lytimis. Pirmuosiuose ciklo straipsniuose

¹ Nesandūriniais žodžiais straipsniuose vadinami nepriešdėliniai ir nesudurtiniai žodžiai (žr. recenzuojamos knygos p. 106).

paaiškinta darbo metodika ir medžiagos atrinkimo pamatai. Pastarieji šiek tiek yra kitę (iš pradžių buvo atsisakoma ne tik tarptautinių, bet ir turinčių tarmių pažymas bei pasenusiais laikomų žodžių, be to, nuo antro straipsnio skaičiuotos ir dviskiemenės atrinktų žodžių lytys), tad ne visuose straipsniuose pateikiami skaitiniai duomenys yra suderinami.

Straipsniai iš esmės yra skaičiuojamojo pobūdžio – juose nuolat pateikiami kiekybiniai surinktos medžiagos duomenys, parodytos visos aptiktos pradinės priebalsių fonemų samplaikos, taip pat jų jungimas su visais aptiktais skiemens pamato raiškos atvejais. Paskaičiuota netgi, kiek kurio tipo skiemenų kalboje galėtų būti ir, sugretinus su esamais skiemenimis, parodytas realizacijos bei dažnumo nuosimtis. Tiesa, kur ne kur lentelėse bus prasprūdę korektūros klaidų, pavyzdžiui, #V- tipo skiemenų galėtų būti 11, yra 10, realizacija pateikta 99,91% (p. 118, 1 lentelė), o turėtų būti 90,91%; #C_iC_rVC_r skiemenų gali būti 428, aptikta 146, realizuota 51,95% (p. 129, 1 lentelė), o pagal pateiktus skaičius turėtų būti 34,11% ir kt. Šiaip skaitytojui mėgėjui ta skaičių gausybė gal ir neįdomu, tačiau mokslui tai labai svarbus ir reikalingas dalykas. Iš straipsnių galima susidaryti tikslų tiriamų skiemenų sudėties ir paplitimo vaizdą.

Kalbininkė rašo nuosekliai, sklandžiai. Dėl to duomeningus jos straipsnius skaityti ne tik įdomu, bet ir lengva. Nepatogumų skaitytojui sudaro tik pramaišiu vartojami skirtingi terminai ar jų variantai tai pačiai sąvokai vadinti. Pavyzdžiui, keturiuose straipsniuose iš penkių (išimtis – pirmas, seniausias) nuolat pakaitomis vartojami terminai *skiemens centras* ir *skiemens branduolys*, visuose straipsniuose – *čia balsinės fonemos*, *priebalsinės fonemos*, *čia balsių fonemos*, *priebalsių fonemos*, retkarčiais dar ir *vokalinės fonemos* (p. 159). Vietomis tos gretybės sueina net į tą patį sakinį, pvz.: „Iš #C+V junginius sudarančių *balsinių fonemų* (visur čia išryškinta mano – St. K.) didžiausiu pajėgumu prisijungti priebalsines fonemas pasižymi neįtemptosios (trumposios) *balsių fonemos*“ (p. 115); „Kai kurių pradinių fonemų ir archifonemų, retų ir prieš vienafonemį *skiemens centrą*, #CVC_r tipo dvifonemiai *branduoliai* iš viso neprijungia [...]“ (p. 162); „Pavienių priebalsių fonemų jungimas prie *išplėstinio branduolio* atitinka distribucijos prieš *vokelines fonemas* apribojimus: jei kuri nors pavienė priebalsių fonema negali būti prijungta prie *vienafonemio balsinio branduolio*, tai neįengiama ir prie *išplėstinio centro*, prasidedančio ta *balsine fonema*“ (p. 159). Tas terminų kaitaliojimas skaitytoją blaško – jo dėmesys vis nukreipiamas nuo pačių minčių į jų raišką, o menkliau praprususiam gali ir galvą susukti. Dalykinėje (vadinasi, ir mokslo) kalboje toks terminų ar kitokių įvardijimų įvairavimas nėra geras dalykas.

Beveik visi (penki iš šešių) doc. Č. Grendos straipsniai yra iš pagrindinės jo interesų srities – sintaksės. Straipsnyje „Sudėtingesnių sintaksinių ryšių žymėjimas žodžių junginiuose ir sakinuose“ aptariami nestandartiški, nors nereti, žodžių ir lyčių ryšių atvejai ir parodyta, kaip tuos ryšius vaizduoti. Šis prieš du dešimtmečius *Mokymo ir auklėjimo klausimų* leidinyje (1980, kn. 13) paskelbtas straipsnis turėtų būti aktualus, ypač mokymo reikalams, ir dabar.

Dideliame straipsnyje „Veiksmažodžių junginiai su objekto bendratimi“, pirmą kartą paskelbtame *Kalbotyroje* (1965), pateikta išsami analizė žodžių junginių, kurių „pagrindinio nario veiksmas yra atliekamas vieno veikėjo, o prišlietosios bendraties – kito veikėjo“ (p. 195), pvz.: *liepti jam eiti, raginti jį paskubėti*. Abeji junginiai nagrinėjami atskirai, suskirstyti grupėmis pagal pagrindiniu nariu einančių veiksmažodžių reikšmes (liepimo, leidimo, prašymo, draudimo, slinkties ir kt.), o tose grupėse skiriami žodžių junginių tipai. Teiginiai yra išvesti iš gausios gyvosios kalbos, tautosakos, grožinės literatūros medžiagos, įdėta nemažai gražių pavyzdžių. Vietomis pateikta taiklių pastabų dėl atskiruose regionuose tevtuojamų kurio tipo nagrinėjamų žodžių junginių būdingumo ir jų tikimo dabartinei bendrinei kalbai. Pavyzdžiui, pasvarstęs,

kodėl sudaromi tokie junginiai, kaip *Padėk mums linelių rauti, rugių pjauti* (J. Jablonskis), ir priminęs, kad vartojami jie Rytų Lietuvoje, Č. Grenda atsargiai teigia, kad jie „bendrinei kalbai vargu ar teiktini“ (p. 206). Atsargumas tikrai ne pro šalį – jei kas tokią konstrukciją pavartotų, negi mokytojai, dėstytojai ar redaktoriai turėtų pulti taisyti? Be visuotinai vartojamų dalykų, bendrinėje kalboje reikia palikti vietos ir retesniems ar tik kurio regiono jos vartotojų pažįstamiems žodžių junginiams, žodžiams ar jų lytims.

Svarbūs sintaksės klausimai taip pat gvildenami straipsniuose „Veiksmažodžio semantika ir žodžių junginio struktūra“ (iš knygos *Vientisinio sakinio semantika*, 1982), „Apibrėžtumo / neapibrėžtumo požymių opozicija veiksmažodžių konstrukcijose su daiktavardžiu“ (*Kalbotyra*, 1979) bei „Sintaksinis bendraties vaidmuo sakinyje“ (*Tarybinė mokykla*, 1980, nr. 3). Beje, neaišku, dėl ko pastarajame straipsnyje šalia pagalbinio veiksmažodžio būti, „rodančio tik laiką ir nuosaką“ (p. 272), skliausteliuose įrašyti *duotis* ir *likti*. Ar ir tuodu čia būtų laikomi pagalbiniais veiksmažodžiais (bet plg. veiksmažodžio morfologiją), ar gal tai tik termino dviprasmiškumas ar jo vartosenos netikslumas?

Nuo seno gramatikos tyrinėtojams rūpesčių daro būdinys. Kas jis – veiksmažodžio forma (vadinasi, priskirtinas prie veiksmažodžio) arrieveiksmis? Šį klausimą 1974 m. paskelbtame straipsnyje „Dėl būdinio vietos kalbos dalių sistemoje“ svarstė ir Č. Grenda. Su jam būdingu atidumu apgalvojęs, platokai pateikia, kas, jo manymu, būdinį sieja surieveiksniu, ir po to glausčiau pamini tai, kuo jis nuorieveiksorio skiriasi. Straipsnio gale išvedama, kad būdinys „visiškai nesutampa nei su veiksmažodžiu, nei surieveiksniu“ (p. 267), bet ryškiausios esančios surieveiksniu siejančios ypatybės, tad „jį būtų kur kas tikslingiau laikyti ne savita veiksmažodžio forma, o saviturieveiksorio poklasiu“ (ten pat). Gaila, kad, rašant šį straipsnį, Č. Grendai, kaip geram sintaksininkui, neatėjo į galvą nuodugniau pasvarstyti sintaksinio būdinio vaidmens – juk dar J. Jablonskis buvo užsiminęs, kad „Šitoji lytis (būdinys) eina sakinyje *būdo* aplinkybės žodžiu arba tiesiog tam tikra tarinio dalimi“ (RR I 326). Pastaroji mintis verta didesnio, negu iki šiol rodyta, dėmesio. Ypač ji paranki, jei būdinys būtų siejamas su apskritai mūsų kalbai būdingu kartojimu, plg. *senas senas, naujut naujutėlis, puikių puikiasias, smarkių smarkiausiai, vienui vienas, kalnų kalnai, vargai vargeliai, ėjo ėjo, išjojo jojo, kalbėk nekalbėjęs* ir kt. Taip svarstant, būdinys rodosi neatskiriamas nuo veiksmažodžio. Nors naujosiose gramatikose jis yra perkeltas prierieveiksorio, bet taškas, be abejo, nepadėtas, lygiai kaip nebuvo padėtas ir tuomet, kai apie jį buvo rašoma kaip apie veiksmažodžio formą.

Č. Grendos straipsniai parašyti labai aiškiai, įtaigiai, mintys ne tik gerai apgalvotos, bet ir tiksliai išreikštos. Jo straipsnius nesunku skaityti ir po dienos darbų.

Įdomus ir reikalingas mokslui bei mokymo reikalamis šis kolektyvinis gerai žinomų kalbininkų raštų rinkinys. Gražus bei sveikintinas ir pats Šiaulių universiteto sumanymas taip pagerbti savo žymius pedagogus ir mokslininkus. Tai turbūt pirmas toks prasmingas gyvų lietuvių kalbininkų sukakties paminėjimas mūsų krašte.

Stasys Keinys
Lietuvių kalbos institutas
Antakalnio g. 6, 2055 Vilnius, Lietuva
termin@ktl.mii.lt

Gauta 2001 12 18